

АЛДА ДЖАМБЕЛУКА КОССОВА (Рим)

**„ПОХВАЛНО СЛОВО ЗА ЕВТИМИЙ“ ОТ ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК:
СЕМАНТИЧНИ НИВА И ХЕРМЕНЕВТИКА**

По време на Третия международен симпозиум „Търновска книжовна школа“¹, анализирайки аспекти на творчеството на Григорий Цамблак, Александър Наумов — един от най-вещите изследвачи на литературната традиция на Православното славянство — с основателна загриженост привлече вниманието на учените върху един твърде разпространен и осъдителен (но за съжаление споделян от повечето, мълком понасян от шепа несъгласни) навик на славистите. Всички добре понаваме тъжната съдба, постигнала много, прекалено много творби на древнославянски автори, творби, които са били унищожени по време на мрачните военно-политически събития през вековете в териториите на православните славяни. Можем с право да твърдим, че от никой книжовник, живял и творил в тези земи, не е стигнал до нас цялостен творчески корпус, или неговата *opera omnia*. Многобройни са паметниците, познати само по един препис (*codex unicus*), чийто автор е неизвестен; не намирам, че тези страници са подходящо място за навлизане и в джунглата на творбите, които все още очакват — не казвам една сигурна, но поне приемлива — авторска атрибуция. Същевременно оскъдността на стигналите до нас литературни съчинения ни лишава от необходимата фактологическа и документална, а успоредно с това единствена и абсолютно наложителна база, за да възстановим онази „свкупност от идеи, която определя поведението, мисленето, творчеството на човека“. Недостигът от данни бива допълнен, пише Наумов, „от нашата представа за епохата“, в която съответният книжовник е създал творението си. По този начин бива „допълнен оскъдният материал с *различни догадки, хипотези и собствени пожелания*“ (курсивът е мой — А. Дж. К.), които „с течение на времето често пъти (аз бих казала: винаги неотменно!) се превръщат (благодарение на чудотворна метаморфоза) в т. нар. н а у ч н и ф а к т и (разр. е моя — А. Дж. К.). В други случаи „общите ни познания така ни увеличат, че изнасилваме

фактическия материал, нагаждаме фактите към теориите”². Повдигнатите от Наумов проблеми (които всеки съвместен специалист трябва да направи безрезервно свои) са толкова сериозни, че се коментират сами. Лесно се извличат и злополучните последици, които подобно състояние на диренията неминуемо има и ще продължава да има, ако не вземем добавящите спешни мерки за изследователската дейност.

Трябва да се отбележи, че не липсват авторитетни приканвания към основно обновяване на нашите дирения, приканвания, които са предоставили и солидни и осветляващи методологични инструменти за успешно постигане на целта.

От близо три петилетки Рикардо Пикио³ насърчава да се предприеме едно ново изчитане на литературните паметници на православното славянство, при което да не се губи от поглед фактът, че книжовниците на тези земи са притежавали изненадваща вещина за осъществяване на изящни семантични „игри”, криеци възвишеното им майсторство да боравят с изискани формални способности⁴.

Моите изследвания в тази област ми позволиха да откроя, че старобългарските и староруските автори с необикновено изкуство са изнасяли в последователен план или са пресичали, преплитали са или са дистанцирали, понякога са наслоявали, а понякога привидно са противопоставяли (все едно че са самостоятелни, чужди една на друга фабули) двете нива на семантичната значимост на своите творби: *историческото (повествователно)* ни и *духовното (анагогично)* ниво. В действителност обаче — и това е най-същественото — тези нива заедно и равностойно участвуват в построяването на същото известие. Казано по друг начин, завършеният замисъл на текста се ражда от симбиозата между фактологическото (историческото или разказвателното) и духовното (анагогичното или възвишеното) ниво. „По-низшият” или непосредствен смисъл придобива цялостна значимост и пълноценна и завършена семантична натовареност единствено ако е озарен от лъчите на „възвишения смисъл”. Според Пикио „всеки, който чете текстовете на православната славянска литература, ограничавайки се в историческия смисъл на творбите, в действителност чете наполовина. Убягва му, с други думи, пълната значимост на известието. „Литературната” преценка, направена от подобни читатели, не само е половинчата, но дори погрешна. Съмнението, че това се случва твърде често при съвременните читатели-критици, е, уви, прекалено обосновано”, пише Пикио в заключение⁵.

На Григорий Цамблак и на неговото литературно и културно наследство са посветени много критически трудове от значителен брой учени с различна специализация. Но както и при проучването на повечето древнославянски автори, в тясното поле на филологическите дирения заключенията не винаги са щастливи, резултатите почти никога не са значителни, в извънредно редки случаи изводите са убедителни⁶. Намирам, че причините за това състояние на изследванията са прекрасно

синтезирани в горчивите констатации на Наумов и на Пикио, които с евфимистична елегантност разбулват атактични и почти неизлечими недъзи на нашите дирения. Отстраняването на тези недъзи е за съжаление твърде слабо чувствана, за да не кажа, все още абсолютно непочувствана, в нашите среди необходимост. Във факта, че липсва осъзнаване на действителната тежест на проблема, можем да открием и причината, която и до днес е задържала славистиката на равнището на „пепеляшка“ на хуманитарните науки. Да осъзнаем жизнената необходимост от едно бързо и удовлетворително решение на проблема и следователно нуждата да се заемем с неговото разрешаване, според мене е от първостепенна важност, за да успеем да повдигнем нашата материя до кръга на другите хуманитарни дисциплини.

* * *

Пространното въстъпление на тази статия има и задачата да изясни както избора на паметника, така и гледната точка, от която тук ще бъде анализиран: филигранно разчитане на възвишеното семантично ниво на „Похвално слово за Евтимий“ от Григорий Цамблак (паметникът ще бъде означаван със сиглата *ΠΕ*)⁷. Резултатите от подобно проучване позволяват да се разбулят най-съкровени и най-истинни, а може би и съвършено неочаквани, дарби на Цамблак — майстор в боравенето със словото и с изящни риторически похвати.

Scriba Dei (Божествен книжовник) и убеден поддръжник, че творческата дейност е резултат от вдъхновението, дадено от Светия Дух, Цамблак заявява да коснем с⁸ иже о милостыни вѣсѣдѣ, елико дѣхъ свѣтѣхъ повелит⁸. Като исихаст, пред него стои задачата да предаде на поколенията, да слышателя къ ревности подвигнем и къ подвизомоу желанію въспалимъ (4.2) подвижите на своя учител Евтимий, и той, от своя страна, исихаст. Силно овладян от съзнанието на *Historia salutis*, на която светият Патриарх на Търново — *Vir Dei*⁹, съ апостоли въдвѣрѣжи сѧ и тѣхъ възвращаа число (4.2), е твърде съществен компонент, той пристъпва към изпълнението на тази тежка мисия оусердїюу влѣккѣціюу (4.1).

* * *

Всичко се оказва описано и разказано със същинските вдъхновени думи; всичко е възприето и изтълкувано като едно продължение на онова, което в съвършена и пророческа форма се съдържа в свещените Писания. Въведението (*Introductio* 1.1 — 5.5; върху тази част на паметника в следващите страници е концентрирано вниманието.), въпреки своята изключителна краткост е една великолепа параболa. Тя нежно, спокойно, посредством един разказ, привидно необикновено елементарен (плавен, разговорен в своята непринуденост на паралели и сравнения, на сходства и определения, които напомнят ежедневието), увлича, завладява и въвлича читателя в спонтанно и дълбоко почувствувано въздигане на духовното величие на последния патриарх на Второто българско царство. Пре-

даността към героя и личното участие на автора в някои от земните и духовните изпитания на Евтимий превръщат съчинението в истински апотеоз. Ефирната изисканост, присъща за цялата повествователна тъкан, позволява обаче долавянето на този апотеоз само в един вид „контражурно“ четене.

Преодоляването на буквалния смисъл на словесния израз и поставянето на фокус на сложната мрежа от библейски препратки, която се явява основа и подложка на историческото повествование, неочаквано и като че ли чародейно разкриват една изненадващо богато, разнообразна и най-вече гъсто населена с фигури фреска.

Очертанията на лицата, които се тълпят в тази фреска, са фино изрисувани и отчетливо разграничени, за да позволят едно всецяло схващане на компонентите (всяко лице изразява една стойностна функция), които се сумират в образа на Евтимий. Търновският патриарх е свещеник (както е бил Аарон), вожд на своя народ (като Мойсей), бързописец (подобно на Ездра и на ὑραγμῶτεῖς); причислен към апостолите и подражател на Йоан, Яков и Петър, следвайки Исус, той се уподобява на Павел и като него жадува за небесния Йерусалим, който е избрал за „отечество“. За да го заслужи, с голямо усърдие се старее да приеме достойно в себе си Исус и така да влезе в поредицата от τέχνη θεοῦ. Единствено този е пътят, за да се стане „чадо божие“.

Изглежда сух, отегчителен, механично попълнен списък. Действителността, напротив, ни поднася едно толкова богато наситено с духовност и ἁγία творение, че твърде често забравяме, че все пак то е написано в проза. Несъмнено *ΠΕ* е осеяно с всички най-бляскави звезди на библейския небосвод (цитираната по-горе поредица от имена включва само лицата, които се появяват във *Въведението*). От съществено значение е веднага да се уточни, че не съществуват случайни или бегли позовавания или припомняния, за да се предотврати съзнанието за погрешно впечатление, което едно повърхностно изчитане на *ΠΕ* (или на настоящите редове) може да предизвика. Всяко цитиране на дадено библейско лице е предварително добре обмислено и притежава точно определено място за настаняване. Това автоматично превръща в абсолютно необходимо неговото присъствие, за да не се накърни елегантната завършеност на картината. Освен това, всяко присъствие, е настойчиво подчертано, разгърнато посредством преки и многократни позовавания, пръснати в цялото *Изложение* (*Expositio*). И всяко едно от тях е строго насочено към последователното пресъздаване на *Historia salutis*. Защото именно „историята на спасението“ е фонът на една съвършено обработена мозайка. Върху нея се откроява величествената фигура на главния герой — Евтимий, верен подражател на основните лица, които са изградили „*Historia salutis*“¹⁰. Но нека видим по-отблизо отделните строители на „Историята“, преразгледана от Цамблак за конкретните му нужди.

Патриарсите, пророците и апостолите са инструментите на божествената сила, свидетели на непрекъснатото присъствие на Бога сред хората. Посланието към Евреите (9, 1-28), установявайки паралела между жертвоприношението в Стария Закон и Исусовото жертвоприношение, поднася главното доказателство за превъзходството на свещеничеството на Исус. Григорий Цамблак, съвсем необичайно за един средновековен творец, навлиза веднага *in medias res* и започва съчинението си (1.1) с цитат именно от Посланието към Евреите 9, 13¹¹. Следва елегантна плетеница от *excerpta* (извадки) от Псалтира (1.1 – 2): „Мойсей и Аарон бяха между свещениците му” (Пс 98,6), „Прати слугата си Мойсей и Аарона, когото бе избрал” (Пс 104,26; срв. и Изх 3, 10 – 4, 27), „Водил си като стадо людетте си с ръката на Мойсея и на Аарона” (Пс 7,20; срв. и Ис 63, 11-14 и Пс 77, 52).

Припомнянето на подвизите на Аарон и Мойсей, посредници при изпълнението на *magnalia Dei* (чудесата Божи, срв. Изх 7, 1-17, 7), които благодетелствуват избраното племе, е ловък похват за по-силно открояване на превъзходството и съвършенството на Евтимиевото свещенство: слуга и инструмент на небесния олтар, на истинския олтар, пътят към който е бил разкрит от Исус. Евтимий подова с *Моѷсею великому шному, паче же и прѣвѣсходѣ*. И наистина търновският патриарх извежда своя народ *от земли къ небесным, прѣмѣждоустѣж великъ сын и вожьствож и чловѣчскож* (34.2 и 3). Заслужава внимание фактът, че почти по същия начин (тематично и текстово) в похвално слово за Кирил и Методий¹² биват възхвалени свещеническият и пастирският аспект, присъщи на славното дело на солунските братя¹².

На пръв поглед възклицанието „иже кѣмъхъ похвалы словом прѣдстави иже ... слова исправленіи вѣтѣж”(2.1) като че ли плахо и смутено желае да прикрие дълбоката загриженост, породила се в душата на Цамблак от затруднението, което изпитва пред деликатната задача, която му предстои. Малко по-внимателното вникване в значимостта на думите на автора веднага разкрива обаче един майсторски прикрит риторичен маниер. То се явява най-обикновена връзка между първия и втория епизод от *Въведението* към „историята на спасението”. Казано с други думи, въвежда един преломен момент от мисията на Евтимий: трябва да привлече максимално вниманието, но за да го концентрира върху това, което следва.

Цамблак припомня, че „Певецът” *ему же плетѣ слово глаголаше: Азѣкъ мои трѣстѣ книжника скорописца*(Пс 44,2; 2.2). Защо е трябвало да бъде обезпокоен, при това тъй красноречиво, чак Давид [Певецът]? Какво желае да ни каже с този стих Цамблак? Коя е действителната семантична значимост на това изречение, или, ако се предпочете, кое е известието, което то носи?

Вещината в боравенето с „тръстиката” е превръщала книжниците

във високопоставени служители при царските дворове в земите на Близкия изток. От древността на вековете изпъква образът на Ездра (Езд.:6: „... книжник вещ в Мойсеевия закон [...] ръката на Господа неговия Бог беше над него за добро“). Ездра чете, превежда и тълкува Закона на народа на Израил (Неем 8,8), Ездра „свещеник и книжник“ (Неем 8,9) поставя началото на този вид дейност, която ще се окаже изключително плодотворна след изгнанието, а по времето на Исус ще бъде продължена от учениците.

Евтимий обаче не е само „книжникът вещ в думите на Господните заповеди и в повеленията му към Израил“ (Езд 7,11). Той е учителят, който обяснява, че „животът не е в тялото“, а в вогословнаго языка оученіемъ (2.1). Евтимий се завръща в родината си различно вогатство прѣмъдрости же и разума носи (25.1). Бъдещият патриарх след „изгнанието“ (срв. 15.1-24.6) следователно се е превърнал в истински *scriba Dei*. Получил дара на Премъдростта¹³, той е готов за раздаването на натрупаното съкровище.

Сам Исус е заявил: „Затова всеки книжник, който е учил за небесното царство, прилича на онзи домакин, който изважда от съкровището си ново и старо“ (Мт 13,52), издигайки по този начин учениците, които са били сведущи в тайнствата на Царството (Мт 13 съдържа *Притчите за Царството*), до ранга на „доктори“ на Новия Завет. Именно към тях Цамблак причислява и Евтимий. И в това откриваме още едно сходство между първите славянски апостоли и Евтимий. Неизвестният творец, възхвалител на техните подвизи, на чието перо дължим „Похвално слово за Кирил и Методий“, в централната част на паметника отрежда твърде широко място за възпяване на дейността на „християнски книжници“, разгърната от солунските братя. Инструменти за осъществяването на спасителния план на Благодатта, избраници Божи, Кирил и Методий с възхитително умение администрират съкровището на Стария Завет, обогатено от съвършенстванията на Новия¹⁴.

Представянето на Евтимий-книжника предвещава триумфалния апофеоз на неговата дейност (28.1 – 32.1) на „администратор“ на съкровището. „Господните думи са чисти думи, като сребро, претопено в пещ от пръст, пречистено седем пъти“ (Пс 11,6), „Колко са сладки на вкуса ми твоите думи: Да! По-сладки от мед в устата ми“ (Пс 118,103); „Твоето слово е добре пречистено...“ (Пс 118,140). С тези дефиниции за божественото слово, в които вплита красноречиви позовавания на египетските хамбари (в тях „Йосиф събра жито твърде много, колкото морския пясък, така щото престана да го мери, защото беше без мяра“ — срв. Бт 41,49), преследвайки единствената цел да стори по-очевиден превеса на количеството и несравнимото превъзходство на „ползата“, произтекла от делото на Евтимий, Григорий Цамблак въвежда разказа за прѣписаніе божественыхъ книгъ въ еладскаго языка на вѣдгарскыи (28.2)¹⁵.

Самото дело е прекалено добре познато, за да се нуждае от представяне тук. Съществено е да се проследят библейските позовавания, които откриваме в този разказ, за да декодифицираме известието на

Цамблак. Книгите, които Евтимий предава на Църквата, са скровище въ истинѣ невисноѣ (29.3)¹⁶, жива вода благочъстивыхъ доушамъ (29.3)¹⁷. В Евангелието на Йоан четем: „Който пие от водата, която аз ще му дам, няма да ожадне до века, но водата, която ще му дам, ще стане в него извор на вода, която извира за вечен живот” (4,14) и „Ако някой вярва в мене, реки от жива вода ще потекат от утробата му, както рече писанието” (7,38). Припомням, че и тематичният ключ на *ПЕ*, както откри преди няколко години Пикио¹⁸, е изразен посредством стих от Йоан, а именно 1,12.

Като унищожи всички стари книги (29.3), Евтимий — разказва Цамблак — въпиаше съ Павлом: Дръвнѣта минондъша, се въша въскъ нова. 2 Кор 5,17 (29.4-5). Тези думи съдържат анагогичното значение на филологическата дейност на търновския патриарх и заслужват да им се отдели нужното внимание. С тези думи на ап. Павел завършва параграфът, в който са изнесени *Принципите, които трябва да вдъхновяват апостолската дейност* (2 Кор 5,11-17). Причините за личната апология на ап. Павел се въздигат и се превръщат в истинска теология на апостолството и на самия християнски живот. Цамблак посредством цитата от Второто Послание към Коринтяните 5,17 извършва истинско „спояване”, обединявайки в едно духовния и интелектуалния мир на две лица. Така изчезва „Евтимий като Павел”, заместен от Евтимий-Павел, който носи в сърцето си Христовата любов към хората заедно с любовта към Христос; онази любов, която подбужда неговите министри да направят свои и целите на неговия живот. Оттук произтича и удивляващото съзнание, че е ново създание, нов и прозорлив администратор-деец на Евангелието, че трябва с мисълта и с делото да служи на света. „Новата онтологична и динамична взаимовръзка, придобита посредством трансцендентния Христос, превъзхожда всички национални и земни измерения според плътта, която бива заместена от новото сътворение на чадата Божи, родени от вярата и живеещи в ὁῦλότῃ. По този начин биват преодолені старозаветните културни и етнически измерения [...]. Обявявайки, че със смъртта на Исус чисто човешкият и етнически, основан върху плътта, порядък е бил заличен, след смъртта и възкресяването на Исус е необходимо да се подменят и древните умствени категории. [...] Павел-Евтимий е разтворил широко сърцето си за универсализма на евангелското спасение”¹⁹.

Константин-Кирил Философ е възпят като онзи, който довършва наследството на ап. Павел²⁰. Най-талантливият сред учениците на славянските апостоли, Климент Охридски, проследява вселенските измерения на апостолската мисия на Кирил²¹. В същата светлина и позовавайки се на същия референт — ап. Павел, — Цамблак разгръща широтата на Евтимиевото апостолство (48.1-13); апостолство, което прехвърля границите на българските земи и се простира и сѣвернаа въскъ до шкѣана и западнѣта до Илирика (48.1)²².

И тако съ апостоли въдварѣет сѧ, такоже прѣдваривъ рѣхъ, штсждоу явленно, понеже и тѣхъ житіе шт самыа юности изволи, Петроу поревновавъ, апостольскомъ вѣрѣдоу и Зеведеѣмъ сыншвомъ (5.1). Това твърдение на Цамблак ми дава повод, да изнеса тук един пример за стилистичното и риторично майсторство, което характеризира цялото „Похвално слово за Евтимий“.

Евтимий се нарежда сред апостолите. Обаче, и това е от съществено значение, той не е неопределено „равньъ апостоломъ“ (*apostolis aequalis*), както сме свикнали да четем в различни православно-славянски паметници за други фигури, които по различен начин са белязали духовния възход на славянските народи²³. Що се отнася до търновския патриарх, Цамблак прави едно много силно нюансирано разграничение. Неговият учител е подражател на Петър и на Зеведеовите синове. Точното схващане на разграничението означава и вникване в сложното изтънчено старание, с което авторът на ПЕ преплита двете семантични нива, имайки грижата да запази плавно и леещо се и с т о р и ч е с к о т о ниво, без това да накърни ни най-малко в ъ з в и ш е н о т о, от една страна. От друга страна, макар и да оставя винаги непосредствено доловимо, за обигrania читател естествено, в ъ з в и ш е н о т о ниво, то никога не е изпъкващо до такава степен, че да предизвика запъването на онзи, който, поради малка или несъществуваща фамилиарност не е в състояние да го схване.

Много са елементите, които обединяват в едно Петър, Яков и Йоан. На първо място стои това, че са били любимите ученици на Исус. Призванието на тримата е тясно свързано (Мт 4,18-22; Лк 5,1-11); избрани, за да присъствуват на Преображението Христово (Мт 17,1-2; Мк 9,2; Лк 9,28), те са свидетели на изцеляването на свекървата на Симон (Мк 1,29) и на възкресяването на дъщерята на Якир (Мк 5,37; Лк 8,51); Исус ги взема със себе си в Гетсимания (Мт 26,37; Мк 14,33); те го разпитват относно времето на Второто пришествие (Мк 13,3). Исус изпраща Петър и Йоан напред, за да подготвят Пасхата (Лк 22,8); пак те оглеждат празния гроб (Йоан 20,2-10); на Йоан и на Яков Исус съобщава, че ще пият неговата чаша (Мт 20,23; Мк 10,39); ап. Павел ги окачествява като „стълповете“ на Йерусалимската църква (Гал 2,9).

Цамблаковото позоваване на тримата любимци на Исус, което четем във Въведението, следователно изпълнява една много важна и точна функция: осветлява още от първите редове на творбата какъв именно ще бъде земният път на Евтимий. Ако четем филигранно паметника в белезите, които обединяват първите трима следовници на Исус, лесно ще прозрем някои от най-съществените моменти, впоследствие по-обширно разгърнати в самото Изложение на ПЕ. А те са: от призванието и предопределението да стане „ловец на човеци“ до свидетелствуването на славата Божия и до чудотворните дела; от това да изпита „скръб и тъга“, както ги е изпитала човешката природа на Исус до изпиването на неговата

чаша; от това да се яви истински Христов воин до превръщането му в стълб на църквата на славяните и пророк на народите, в светлината на онзи универсализъм, за който вече говорих.

* * *

Със забележителна стегнатост са предизвестени във *Въведението* и отличията на Евтимиевия аскезис (5.2): задължителното отричане от земните блага се е превърнало в истинска ненавист, за да може да дари с пълно безучастие на плътта, цялото си създание на онзи, който в замяна на нищетата²⁴ е обещал „небесата“. Що се отнася до обещанието, Цамблак се позовава на авторитетното свидетелство на ап. Павел, който за трудностите и страданията, които е понесъл в името на Евангелието, бива обезпечен посредством видения и разкрития; емблема на славата е издигането му до третото небе, където според космографията на апостола, се намира домът на Бога и на блажените (2 Кор 12,2 и сл.).

В цитата от видението на ап. Павел, приведен от Цамблак, лесно се разчита не само предзнаменованието за това, което Теодосий ще види по време на пророческия си екстаз (13.3-7), но и позоваване на един велик 'свидетел'. На ап. Павел са били разкрити божествените тайнства относно познаването на Христа и мисията му сред хората. Светият Дух свидетелствува на Павел (Дн. ап 20,23), че го очакват вързвания и скърби. Посредством Теодосий и Евтимий бива уведомен, за да може Христовият последовател да се укрепи своевременно за борбата, която му предстои. Включен в броя на апостолите, като тях е предопределен да се удостои с окови²⁵ и да понася „апостолски гонения“ (13.7). Мъжак са, и да крѣпит са срѣдце твое (Пс 27,14) — с тези думи Теодосий — духовният отец на Евтимий — го насърчава. Несъмнено не е случаен изборът на призива. Стихът е извлечен от завършеска на един псалом, изпълнен с уверена молба и изразява сигурността в божествената благосклонност.

* * *

„Едно нещо съм поискал от Господа, това ще търся — да живея в дома на Господа през всички дни на живота си, за да гледам привлекателността на Господа и да го диря в храма му“ (Пс 26,4). Тази строфа от Псалтира не се среща в творбата на Григорий Цамблак; привеждам я, защото илюстрира великолепно копненията на Евтимиевата душа според представянето ѝ, което ни предлага неговият ученик.

Избрал за „отечество“ Рая, Евтимий с усърдие радее да спечели това селение, единж же рѣда похвалж, еже къ вогоу присвоение (2.3), да бъде приет, защото е приел Исус и е направил свое неговото известие. (Нужно ли е да се подчертава с какъв финес Цамблак припомня саможертвата на Логоса, за да бъде примирен човешкият род с Бога-Отец?)

„А на ония, които го приеха, даде право да станат Божи чада...“

(Иоан 1.12)²⁶. Този стих от Евангелието на Иоан, с който завършва *Въведението* (5.4) и който, както беше изнесено, изпълнява функцията на тематичен ключ, характеризира и естеството на апостолската дейност на Евтимий²⁷. Цамблак с присъщото си умение на пестелив разказвач, притежаващ силно натоварена от семантична гледна точка реч ни я предвестява: *гражданина секе написа кѣшичѣго Іероусалима, [...] емоу же хѣтрець и съдѣтель Богъ; штъчѣство кѣмѣнаж едино раи [...] еже нѣсть възможно инако развѣ штъ оусрѣдѣа стажати* (5.3).

Абсолютната убеденост, с която Цамблак обявява гражданството на Евтимий в „града на живия Бог“ (тази дефиниция за Небесния Иерусалим четем в Евр 12,22), прехвърля границите на *у в е р е н о с т т а* (срв. погоре), за да се превърне в *с и г у р н о с т*; *с и г у р н о с т*, която произтича от неговите взаимоотношения с Бога. В тях човечеството е установило саможертвата на Исус, подсигурайвайки му участието в състоянието на окончателно спасение.

Но това все още не е достатъчно. В конкретния Цамблаков контекст *с и г у р н о с т т а* обгръща и съвършеното изпълнение на апостолската мисия от страна на Патриарх Евтимий. Неопровержимото, бих казала дори абсолютно, доказателство за тази *с и г у р н о с т* се открива в мъченическата гибел на „сто и десет ... духовни чада на Евтимий“ (срв. 56 — 57), които, и това предизвика върховно терзание у Пастира (58.5-7), са го изпреварили в „изпиването на чашата на заколението“ (58.7).²⁸ Предани пазители на неговото учение, презрели земните блага и заличили родствените връзки²⁹, до самия момент на крайното изпитание неустрашимо свидетелствуват за вярата, която са получили от Евтимий като *штъчѣскѣи жѣрѣкии* (57.1). Затова и акіе Христоу прѣдставѣше кѣначаша са (56.5).

* * *

Би било достатъчно (и в това като че ли е убеден и авторът) тяхното ангелско успение (*причѣта владыка сѣх дѣхѣи аггелѣи прѣкѣиричѣи* — (56.6), за да се докаже, че Патриархът-Апостол е покорил върха на славата. Но Цамблак, верен на кода на своята поетика, като завършек на същинската *П о х в а л а* поставя един фрагмент от стих 7,26 от Посланието към Еврейте (венецът, както той го определя, който сам ап. Павел е изплел за Търновския светец — срв. 66.6): „Защото такъв първосвещеник ни трябваше“, като оставя на читателя насладата да го завърши — **„СВЯТ, НЕВИНЕН, НЕПОРОЧЕН, ОТДЕЛЕН ОТ ГРЕШНИТЕ И ВЪЗВИСЕН ПО-ГОРЕ ОТ НЕБЕСАТА.“**

¹ Срв. Т ъ р н о в с к а книжовна школа, т. 3. Григорий Цамблак: живот и творчество, С. 1984.

² А. Н а у м о в. За литературно-естетическите възгледи на Григорий Цамблак. — Сб. Търновска книжовна школа, т. 3, с. 51 — 56 (цитатите на с. 51). Статията на Н а у м о в заслужава специално внимание не само заради съдържанието си, но и за метода си на работа.

³ Срв. R. P i c c h i o. The Function of Biblical Thematic Clues in the Literary Code of Slavia Orthodoxa. — In: Slavica Hierosolimitana. Slavic Studies of the Hebrew University, I, Jerusalem 1977, с. 1—31.

⁴ За резултатите от този вид проучвания срв.: A. D a n t i, L'itinerario spirituale di un Santo: dalla saggezza alla Sapienza. Nfte sul Cap. III della Vita Constanini, Сб. Konstantin-Kiril Filosof, С. 1981, с. 37—58; A. G i a m b e l l u c a K o s s o v a, Per una lettura analitica del „Žitie prepodobnago Feodosija Pečerskago" di Nestore, „Ricerche Slavistiche" XXVII—XXVIII (1980-1981), с. 65—100; I b i d., Il messaggio evangelico di Feodosij di Kiev, „Cristianesimo nella Storia" II/2 (1981), с. 371—399; I b i d., Ricercai assiduamente la Sapienza nella preghiera. (Note sulla „Preghiera alfabetica" e sull'espressione „prostrano slovo") — Сб. Литературознание и фолклористика. В чест на Акад. Петър Динев, С. 1983, с. 69—56; I b i d., Наблюдения върху литературното наследство на Климент Охридски: към интерпретацията на „Похвално Слово за Кирил". — Сб. Доклади от Първия международен конгрес по българистика, София 23 май - 3 юни 1981. Симпозиум Кирило-Методиевистика и старобългаристика, С. 1982, с. 188—211; интегралният текст на студията, под същото заглавие, е отпечатан в К и р и л о-Методиевски студии, кн. 1, С. 1984, с. 120—139; I b i d., Законът и Благодатта в „Похвално слово за Кирил и Методий". Принос към проучването на славянската теза за приемствеността на апостолството, „Полата къпигонисъна", 14—15 (1985), с. 109—121; R. P i c c h i o, Hesychastic components in Gregory Camblak's „Eulogy of Patriarch Euthymius of Trnovo, Сб.: Proceedings of the symposium on Slavic Cultures: University in the City of New York November 14, 1980, Sofia Press 1984, с. 132—142; I b i d., The Hagiographic Framing of the Old Russian Tale on Prince Peter of Murom and Wise Maing Fevronija, Сб.: Papers in Slavic Philology, 5, Michigan 1984, с. 489—503; H. G o l d b l a t t, Orthography and Orthodoxy. Constantine Kostenečki's Treatise on the Letters, Studia Historica et Philologica, XVI, Napoli 1986.

⁵ Р. П и к и о. „Православно Славянство" и „Римско Славянство". (Тази студия бе написана от П и к и о специално за книгата *Старобългарската литературна традиция и Православното Славянство* — под печат в Изд. „Наука и Изкуство" — София — и именно с нея се открива самият том. Аз цитирам от машинописа — 2.8.)

⁶ В изложението ще имам възможност да приведа и примери.

⁷ За текста на паметника срв. П. Р у с е в И. Г љ ъ б о в А. Д а в и д о в Г. Д а н ч е в, Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, С. 1971. Всички цитати на старобългарски, както и цифровите препратки (параграф и изречение), извличам от това издание. Вж. и рецензиите за тази книга от А. Н а у м о в. „Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак" от П. Русев, Ив. Гълъбов, Г. Данчев, А. Давидов. — Литературна мисъл, 1 (1973), с. 140—141, и от А. G i a m b e l l u c a K o s s o v a. Pochvalno slovo za Evtimij ot Grigorij Camblak, a cura di P. Rusev, I. Gălăbov, A. Davidov, G. Dančev, Izdatelstvo na BAN, Sofija 1971, pp. 447, „Ricerche Slavistiche" XX—XXI (1973—1874), с. 373—375.

Превод на съвремен български, освен в цитираното издание, където се дава в съпоставителен план — срв. с. 112—233, се съдържа и в *Стара българска литература*, т. 2: Ораторска проза, съставителство и редакция *Лиляна Грашева*, с. 1982, с. 215—235. Вж. в същия том, и кратък биографичен профил на Цамблак (с. 344—346), обща библиография (с. 346—348) и специфична литература върху паметника, който тук ни интересува, на с. 305—352.

⁸ За „Беседа за милостинята и нищите“ срв. *А. И. Яцимирский*, Из истории славянской проповеди в Молдавии. Неизвестныя произведения Григория Цамблака, подражания ему и переводы монаха Гаврила. — *Памятники древней письменности и искусства* 163, СПб., 1906, с. 59.

⁹ Като *Vir Dei* Св. Григорий Велики окачествява Св. Бенедикт — срв. *S. Gregorio, Dialoghi*, II, 1, ed. *U. Moricca*, Roma 1924, с. 76 - за да синтезира влиянието, оказано от различните библейски лица върху живота на светеца от Норча. Срв. и *J. W. I. N. and y, Benoit, le homme de Dieu. Considerations sur L'hagiographie ancienne et moderne, „Vie spirituelle“, LXXXV (1951), с. 279—286 B. D e G a i f f i e r, Miracles bibliques et Vie de Saints, „Nouvelle Revue Théologique“, LXXXVIII (1966), с. 370—392.*

¹⁰ На начина, по който Цамблак, посредством сравнения и уподобявания с най-представителните фигури на Свещените Писания — от Авел и Аврам до ап. Павел — изгражда образа на Евтимий, съм посветила студия, която още не е излязла от печат.

¹¹ Резултатите от анализа на изящната формална структура на *ПЕ* са изнесени другаде. Тук искам да подчертая, че паметникът в своята свършена тематично-повествователна окръжност започва и завършва (срв. заключителните редове на тази статия) с цитат от Послание към Евреите.

¹² Срв. *А. Джамбелука Коссова*, *Законът и Благодатта...*, с. 117—118.

¹³ Срв. Молитва на Соломон, за да получи дара на *Премъдростта*: литературната цивилизация на православните славяни ни поднася примери за начина, по който героят, с чийто подвизи е изтъкана съответната творба, се сдобива с този дар свине. Образцов в това отношение е анализът на повествованието, предложено в *Пространно Кирилово Житие*, който дължим на перото на *А. Дант и*. Вж. неговата студия *L'itinerario spirituale...*, цит. тук в бел. 4, в която се разкрива и цялата чистота и финесът на филологическата му чувствителност. За руската литература от киевския период срв. *A. Giambelluca Kossova*, *Per una lettura analitica...*, цит. и *I b i d.*, *Il messaggio evangelico...*

Твърде различен, по еднакво показателен и поучителен е случаят с все още неизвестния автор на „Азбучната молитва“. (Никоя от формулираните до момента хипотези, включително и на *Г. Попов*, наистина надарен български учен — срв. неговата книга „Триодни произведения на Константин Преславски“, Кирило-Методиевски Студии, кн. 2, С. 1985, който се позовава на свидетелствата на Троицкия и Синодалния препис на акростиха, за да подкрепи атрибуцията на „Молитвата“ на Константин Преславски — не притежават необходимата убедителна и еднозначна стойност.) Творецът на „Азбучната молитва“ въздига своята молитва към Бога, за да получи дара на *Премъдростта*. Да се притежава тя, както е известно, *e condicio sine qua non*, за да се осъществи възжелението, което го терзае: *иакъ сътворю евангелско слово* — срв. *A. Giambelluca Kossova*, *Ricercai assiduamente...*

Възползвам се от случая, за да привлеча вниманието на специалистите върху един

проблем, който според мене е извънредно сериозен, защото минира отвътре филологическите славистични изследвания. В последните години се появиха писания на автори, които са очевидно некомпетентни и повърхностни. Сред тях се нарежда Димитър Ефендулов със статията си „Азбучната молитва“ в светлината на библейските и патристични текстове. — Литературна мисъл, 9 (1987), с. 8—18. Ето някои кратки, но достатъчно красноречиви анотации. Заглавието, преди всичко. Присъствието на „патристични текстове“ е напълно неоправдано. В редовете, които следват, липсва каквото и да било позоваване (цитат или препратка) към *Отците на църквата* и към техните творби. Освен ако се приеме становището на Ефендулов, че принадлежи на „патристичната традиция например псалом 118“ (срв. с. 12). Възниква напълно основателно съмнението, че авторът на въпросните страници категорично игнорира какво се крие зад термините „патристични текстове“ и „Отци на църквата“, а към убеждението, че е действително така, насочва фактът, че на с. 14 от неговото писание се чете буквално „съчиненията на църковните братя“.

Не възнамерявам да полемизирам с Ефендулов. Много приятелски бих желала да подсказва, че би било изключително полезно за едно по-добро представяне на неговата мисъл и на перото му да се познава точното значение на употребяваните думи. Само един пример. Той енергично протестира срещу моята непредпазлива синонимна употреба на изразите „анализ на библейските цитати“ (егзегеза) и „филологически анализ“ (с. 9). Добре би сторил Ефендулов да прочете и да се размисли върху заглавните думи Екзегеза, Екзегет и Егзетика и приведения към тях коментар в Речник на чуждите думи в българския език, С. 1982, с. 280.

¹⁴ Срв. А. Джамбелука Коссова, *Законът и Благодатта...*, с. 114—115.

¹⁵ И припомнянето на инициативата на Птоломей Втори е риторичен похват, използван от Цамблак, за да подсили достойствата за благоухание на делата на Евтимий: светец-патриарх и преводач. Птоломей Втори елинистичен син и мъжът в чужди закони и пророк (32.1) и въпреки това не престава да бъде прославян за делото на Седемдесетте, осъществено чрез вожда воля царско тълчание въст (30.8). Паралелът Евтимий — Птоломей извиква в паметта изтъкнатото от Черноризец Храбър сравнение, за да прослави и възвеличи свещения подвиг на Константин-Кирил, а чрез него и светостта и чистотата на славянските писмена и преводи — срв. Черноризец Храбър, О писмьменехъ, критическо издание изготвила А. Джамбелука Коссова, словоуказател изготвила Е. Дограмаджиева, С. 1980 — *Studia Historica et Philologica, Sectio Slavica*, VII, Firenze, 1980.

¹⁶ Цамблак изтъква, че със своя превод и с „преумножената си ревност“ Евтимий е разкъсал мрежите на еретиците, все едно че са били паяжинна тъкан (32.1); в 40.1-41.3 гласът на Патриарха-Свещец е сравнен с тръбите, чийто звук срича ерихонските стени (И. Нв 6,20). Би било интересно да се проследи влиянието на исихазма (в неговия български вариант), и по-специално на сътворените от исихастите на Търновската книжовна школа паметници върху мировъзрението и идеологическите принципи на Нил Сорски. Духовният отец на заволжските отшелници, както е известно, пламенно и неотстъпно се е борил срещу Йосиф Волоцки. Техните виждания относно наказанията, които е трябвало да бъдат присъдени на еретиците (действителни или въображаеми; нека не забравяме, че сме в земите на Московията в периода от края на XV — началото на XVI в.), са били коренно противоположни. Йосиф безцеремонно е изисквал смъртната

присъда; Нил е поддържал необходимостта еретиците да бъдат превъзпитани и възвърнати към правата вяра посредством слова, сълзи и смирение. За да защитава до край този пастирски принцип, Сорски напуска временно своето отшелничество и участва дори в работата на синода-събор, състоял се през 1503 г. в Москва.

¹⁷ Климент Охридски в „Похвално слово за Кирил“ ни представя Апостола на Славяните, станал „чадо Господне“, като източникът животниихъ словесъ. С тях той напоява славяните/българи жжжджии развома вожии — срв. А. Д ж а м б е л у к а К о с с о в а. Наблюдения върху литературното ..., с. 134—135. Трябва да се отбележи, защото представлява интерес, фактът, че Климент използва широко цитати от Иоан, които са пръснати в цялото С л о в о.

¹⁸ Срв. R. P i c c h i o. Hesyachastic components in Gregory Camblak's ..., с. 132. „Тематичният ключ“ на дадено съчинение се подбира с т р о г о и и з к л ю ч и - т е л н о от създателя на творбата; на филолога (или ако се предпочете на читателя-критик) се пада само удоволствието да успее да го открие, ако, разбира се, притежава нужните знания. Понеже аз не съм средновековен писател, искрено скърбя, но абсолютно не съм в състояние да задоволя искането на Д. Е ф е н д у л о в — срв. с. 17 — да „посоча критериите за избора на тематичен ключ“.

¹⁹ Lettere ai Corinzi, versione — introduzione — note di P. R o s s a n o. Ed. Paoline. Roma 1979, с. 201—202.

²⁰ Срв. А. Д ж а м б е л у к а К о с с о в а. Наблюдения върху литературното..., с. 129 — 130.

Желая да посоча, защото се откроява с научна строгост, пропичателна мисъл и финес на изложение, кратката студия на В. Т ъ п к о в а - З а и м о в а. Похвално слово за Св. Димитър от Григорий Цамблак. — Сб. Търновска книжовна школа, т. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски, с. 1980, с. 133—138. Не ми остава нищо друго, освен да се приобща към съжденията на Т ъ п к о в а - З а и м о в а, че недвусмислено Григорий Цамблак е познавал добре творчеството на Климент Охридски; пак заедно с нея трябва да изключи решително възможността големият търновски книжовник да бъде заподозрян в заимствуване по отношение на съчиненията на основателя на Охридската книжовна школа (срв. в цит. студия с. 134 и с. 138).

²¹ Срв. А. Д ж а м б е л у к а К о с с о в а. Принос към изучаване на ръкописната традиция на „Похвално Слово за Кирил“ от Климент Охридски. — Сб. *Studia Slavica mediaevalia et humanistica* Riccardo Picchio dicata, Roma 1986, с. 287—297 (в частност с. 294—296).

²² Цамблак енергично подчертава апостолската мисия на Евтимий. Нейните измерения обхващат всички славяноезични племена. Там където той лично не достига и неговият крак не стъпва, за „евангелската проповед“ е пристигнала неговата ръка, а неговото перо — „извлича от дълбочината на невежеството спасяемите“ (48.3).

²³ Тук за старобългарската литература е достатъчно да се посочат Солунските братя — срв. текста на Пространните Жития у F. G r i v e s e t F. T o m š i č. *Constantinus et Methodius Thessalonicensis. Fontes*, Zagreb 1960; за текста на похвалните слова срв. К л и м е н т О х р и д с к и, Събрани съчинения, т. 1. Обработили Б. Ст. А н г е л о в К. К у е в Хр. К о д о в, С. 1970, с. 414—442 (за Кириловото) и Успенский сборник XII—XIII вв., под редакцией С. И. К о т к о в а, М. 1971, с. 198—212, където е отпечатан най-древният препис на „Похвалното слово за Кирил и Методий“. За староруската литература срв.

„Житие преподобного отца нашего Феодосия, игумена печерского”, Успенский сборник ..., с. 71 — 135.

²⁴ Трябва да сирем вниманието си върху Евтимиевото не сътажание, тъй релефно открито от Цамблак посредством резкия контраст със страсть и лютых лютеиша (23.2), която е раздирала сърцето на гръцкия император. Сребролюбие, „корен на всякакви злини” (1 Тим 6,9-10) води до презиране на самия живот (срв. Св. Н и к о л о в а. Патеричните разкази в българската средновековна литература. С. 1980, с. 230—232. Поместеният там разказ предлага тъжната история на един свещеник, който, заслепен от сребролюбие, за богатството си се отрича от християнската вяра, обожавя Слънцето, пие от кръвта на принесената жертва и накрая става и убиец.).

Богатството на Евтимий — образцов пастир — е скрито в Евангелието (65.9) и имат павлено быти, гда иже то нам предавки садеть истазати еже от него привытокъ. Прекрасно прозира през тези думи позоваването на П р и т ч а т а н а т а л а н т и т е (Мт 25,14-40) и се разбира от самосебе си, че Евтимий, „добър и верен служител”, е умножил повече от всеки друг поверените нему таланти. (Припомням, че Нестор, книжовникът на Киевска Рус, чрез едно тройно позоваване — цитат на същата притча, изгражда тематичния ключ на Житието на св. Теодосий Киевски — срв. моята цит. статия *Per und lettura...*)

Темата на не сътажание-то е централен момент в рагорешените диспути между Нил Сорски (първоначално, а след него Васиан Патрикеев и Максим Грек, за да спомена само фигурите с най-голяма величина и авторитет) и Йосиф Волоцки заедно с цялата официална църковна йерархия на Московие то през първата половина на XVI в. Съдбата на поддръжниците на не сътажание-то е известна: мнозина се изкачват на кладата, други биват заточени доживотно (като Максим Грек). Не е изключено едно старателно проучване в сравнителен план на паметниците на Търновската школа и съчиненията, излезли от средите на руските не с т я ж а т е л и, да докаже съществуването на конкретни идеологически влияния на българските исихасти върху последователите на заволжските старци.

²⁵ За оковите на св. Петър срв. Фил 1,7 и 2,14; Еф 6,20; кол 4,3 и 18; 2 Тим 2,9; Евр 11,36.

²⁶ Срв. и 1 Иоан 5,15 и Гал 3,26.

²⁷ R. P i c c h i o. Hesychastic Components in Gregory..., с. 133.

²⁸ Със същия риторичен похват и за същите цели си служи и Нестор в Житието на Св. Теодосий Киевски — срв. A. G i a m b e l l u c a K o s s o v a. Per una lettura analitica..., с. 83.

²⁹ Отдаването, т.е. следването на Христос, е налагало да се прекъснат всички естествени семейни и човешки взаимоотношения — срв. Мт 10,37 и 19,29; Лк 15,26. Намираме се пред един от най-типичните и задължителни толои на средновековната монашеска, агиографска и хомилетична литература